

تاریخ دریافت: ۹۴/۰۸/۰۹
تاریخ پذیرش: ۹۵/۰۲/۱۳

مستندسازی و ارزیابی بازسازی باغ‌های تاریخی همدان براساس منشور فلورانس (مطالعه موردی: باغ نظری و باغ خانه آمریکایی‌ها)

سمیه هاتفی شجاع*
محمد ابراهیم زارعی**

چکیده

همدان با اقلیمی مناسب دارای باغ‌های بسیاری بوده است. متأسفانه با تغییرات زیادی که در ساختار شهر صورت گرفته بسیاری از باغ‌ها برای ساخت و ساز به بافت شهری افزوده شده و تعداد محدودی از آنها بازسازی شده‌اند. شناخت عناصر، بازسازی و احیا باغ‌ها باید براساس اصول علمی و مطالعات منسجم از لایه‌های مختلف تاریخی، فرهنگی و... باغ صورت پذیرد، از آنجا که مطالعات مدون و منسجمی پیرامون باغ‌های همدان انجام نشده و از طرفی وضعیت گذشته و کنونی آنها مستند نیست مطالعه و ارزیابی بازسازی عناصر آنها ضرورت دارد. این نوشتار براساس منشور فلورانس و روش فهرست‌برداری به مطالعه دو باغ نظری و آمریکایی‌ها می‌پردازد که با هدف ارزیابی کالبدی و فضایی ساختار آنها در گذشته و حال با روش تحقیق توصیفی و تحلیلی با شیوه مقایسه و رویکرد کیفی با جمع‌آوری اسناد، مدارک و برداشتهای میدانی به این پرسش‌ها پاسخ دهد. مستندات باغ‌های تاریخی همدان جهت بازسازی آنها کدام است؟ ساختار باغ‌های بازسازی شده همدان براساس منشور فلورانس چگونه ارزیابی می‌شود؟ چگونه می‌شود به ویژگی‌های مشترک و متفاوت در بازسازی و حفاظت باغ‌های همدان دست یافت؟ کلیت باغ، شاخه‌های باغ، تاریخچه باغ، ساختار فیزیکی باغ و... فیش‌های مستنداتی از باغ‌ها هستند که باید در بازسازی و احیای باغ‌های تاریخی مورد توجه قرار گیرد. مطالعات باغ نظری و خانه آمریکایی‌ها نشان می‌دهد که بازسازی هر دو باغ بر وضع موجود صورت گرفته و براساس منشور فلورانس نیست، باغ خانه آمریکایی‌ها در گذر زمان بیشتر دستخوش تغییرات شده است و بیشترین تغییراتی که در هر دو باغ براساس اطلاعات روش فهرست‌برداری متوجه آن شده است در انتظام باغ، کاربری بنا در گذر زمان و ساختار فیزیکی دیده می‌شود.

واژگان کلیدی

باغ‌های تاریخی، باغ‌های همدان، منشور فلورانس، مستندسازی و بازسازی، فهرست‌برداری، باغ نظری، باغ آمریکایی‌ها.

* کارشناس ارشد معماری، دانشکده هنر و معماری دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات تهران، ایران. نویسنده مسئول ۰۹۱۸۸۱۷۲۷۷۰
somayeh.hatefishogae@srbiau.ac.ir
** دکتری باستان‌شناسی، دانشیار دانشگاه بوعلی سینا همدان. me-zarei@basu.ac.ir

مقدمه

آنها می‌پردازد و باغ‌های سپهدار رامز و مشیرالممالک را بر این اساس بررسی می‌کند (ایرانی بهبهانی، ۱۳۹۲). در متون مختلف به توصیفاتی از باغ‌های همدان اشاره شده است که می‌توان به خانه اربابی منصوب به قراگوزلوها، به کوشش خسرو محمدی (محمدی، ۱۳۹۱) و نوشته‌های تاریخی دیگر از جمله: خاطرات و اسناد ظهیرالدوله نوشته ایرج افشار (افشار، ۱۳۶۷)، سفرنامه هوگوگروته ترجمه مجید جلیوند (گروته، ۱۳۶۹)، خاطرات و سفرنامه ظهیرالدوله نوشته سیف‌الله وحیدنیا (وحیدنیا، ۱۳۸۵)، دیوان مفتون همدانی نوشته رضا مفتون (مفتون، ۱۳۷۸)، سفرنامه ویلیام جکسن (جکسن، ۱۳۶۹) و نمونه‌هایی به صورت پراکنده اشاره کرد. نتایج تحقیقات پیشین مستندسازی باغ‌های تاریخی نشان می‌دهد این روش با ارایه مدارک کامل و روشنی از باغ، بازسازی آن را به صورت علمی میسر می‌کند. مستندسازی باغ‌های تاریخی همدان با استفاده از توصیفات ارایه شده و تحلیل وضع موجود جهت بازسازی و ارزیابی آن موضوعی است که پیشینه‌ای ندارد.

مبانی نظری پژوهش (منشور فلورانس)

منشور فلورانس باغ را عنصر جدا نشدنی از محیط پیرامونش خواه شهری یا روستایی، دست‌ساز یا طبیعی می‌داند. با اینکه در نظر گرفتن باغ‌های تاریخی به عنوان جزئی انکارناپذیر از میراث فرهنگی ملت‌های مختلف جهان و تدوین اساس‌نامه کلی برای احیا و حفاظت آنها از نکات مثبت منشور فلورانس است، اما دستورالعمل‌های عملی و کاربردی در آن مطرح نشده است. مایکل کنن، حفاظت از جنبه‌های ناملموس و فرهنگ محلی که با زمینه فیزیکی و کالبدی باغ عجین شده است را در جایی که ردپایی اندک از طرح گذشته برجا مانده، ممکن و مهم می‌داند (شهبوسارگر، ۱۳۹۰: ۵۶-۵۵). با این وجود، توجه به این مطلب که یک باغ یا منظره تاریخی اثری زنده به شمار می‌رود، لازمه حفاظت از آن، بهره‌گیری از اصول و معیارهای منشور فلورانس است. در همین رابطه به خلاصه‌ای از دستاوردهای آن اشاره می‌شود. در ماده یکم منشور فلورانس برای نزدیک کردن باغ و حوزه حفاظت و مرمت، باغ تاریخی یک ترکیب معماری و باغ‌داری (باغبانی) تعریف شده است. منشور در عین حال باغ را یک یادمان تاریخی برشمرده است. اما بلافاصله در ماده دوم، باغ تاریخی ترکیب معماری دانسته شده است که اصولاً اجزای متشکله آن، گیاهی دانسته شده و بنا بر این زنده تلقی شده‌اند. در ادامه نتیجه‌گیری شده که این اجزای فانی و قابل جایگزینی هستند. این مسئله خود به لحاظ نظری دارای اشکال به نظر می‌رسد، زیرا اجزای مذکور ممکن است صرفاً طول عمر متفاوتی نسبت به دیگر اجزای باغ داشته باشند

همدان از جمله شهرهای ایرانی است که دارای باغ‌های متعددی بوده و موقعیت جغرافیایی و اقلیمی بر اهمیت این موضوع می‌افزاید. باغ‌های بسیار در محدوده شهر همدان و اطراف آن با کاربری‌های مختلف، نمودی از الگوی باغ‌های ایرانی وجود داشته که تعداد قابل توجهی از آنها از بین رفته‌اند و تعدادی اکنون هر چند در اثر دگرگونی وجود دارند. برکسی پوشیده نیست که باغ موجودی زنده است و در طول تاریخ دچار دگرگونی‌های فراوانی می‌شود. از این نظر باید شناخت عناصر، بازسازی و احیای باغ‌ها براساس اصول علمی صورت پذیرد؛ از آنجا که مطالعات مدون و منسجمی پیرامون باغ‌های همدان انجام نشده و از طرفی وضعیت گذشته و کنونی آنها مستند نیست مطالعه و ارزیابی بازسازی عناصر آنها ضرورت دارد. مستندسازی باغ‌های تاریخی جهت بازسازی آنها باید با اطلاعات جامعی صورت پذیرد این نوشته با هدف ارزیابی کالبدی ساختار باغ نظری و خانه آمریکایی‌ها در گذشته و حال با روش تحقیق توصیفی، تاریخی - تحلیلی با شیوه مقایسه و رویکرد کیفی با جمع‌آوری اسناد، مدارک و برداشت‌های میدانی به پرسش‌های پیش رو پاسخ می‌گوید؛ مستندات باغ‌های تاریخی همدان جهت بازسازی آنها کدام است؟ ساختار باغ‌های بازسازی شده همدان براساس منشور فلورانس چگونه ارزیابی می‌شود؟ چگونه می‌شود به ویژگی‌های مشترک و متفاوت در بازسازی و حفاظت باغ‌های همدان دست یافت؟

• پیشینه موضوع

مستندسازی باغ ایرانی از جنبه‌های مختلف ساختاری، فلسفی و عرفانی با استفاده از اسناد و مدارک تاریخی، نگارگری‌ها، عکس‌های قدیمی مورد تفسیر محققان قرار گرفته است که از آن جمله می‌توان به الیزابت مونیپهان و دونالدویلبر، مهوش عالمی و رنه‌پشرو اشاره کرد. با توجه به ارزشمند بودن همه تلاش‌های صورت گرفته پیرامون مستندسازی باغ‌های تاریخی باید گفت باغ به سبب پویایی و امکان تغییر عناصر آن در گذر زمان نیازمند آرشیوی منسجم از مدارک است که نشان‌دهنده تصویر روشنی از آن در هر دوره باشد (ایرانی بهبهانی، شکوهی دهکردی و سلطانی، ۱۳۹۲: ۱۴۷). استفاده از روش مستندسازی در بناها و باغ‌های تاریخی متعددی استفاده شده که از آن جمله می‌توان به بنای تخت جمشید به کوشش بهناز امین‌زاده اشاره کرد. دستاورد این تحقیق علاوه بر کشف سیمای منظر باستانی تخت جمشید معرفی شیوه‌ای از مستندسازی ویژگی‌های طبیعی تاریخی کشور است (امین‌زاده و آقا ابراهیمی سامانی، ۱۳۸۵). ایرانی بهبهانی با ارایه روش جامعی از اطلاعات طبیعی و تاریخی باغ به شناسایی و مستندسازی به منظور بازسازی

اطمینان از تولید منظم گونه‌های گیاهی در هر موقعیتی لازم باشد. (Icomos, 1982)؛ (بمانیان و همکاران، ۱۳۸۹ : ۱۴). با توجه به مطالب گفته در منشور فلورانس باید شناخت ساختار باغ با رویکردی محیطی بوده و تمامی جنبه‌های فیزیکی و ساختاری، فرهنگی و تاریخی باغ و پیرامون آن را در ارتباط با یکدیگر قرار دهد. این نوع تحقیق با روش فهرست‌برداری به منظور برداشت وضع موجود آغاز می‌شود تا با بررسی جنبه‌های مختلف، به الگویی جامع برای شناسایی باغ‌های تاریخی و مستندسازی آنها دست یابد (ایرانی بهبهانی، شکوهی دهکردی و سلطانی، ۱۳۹۲ : ۱۴۷). گفتنی است این روش علمی در سایر کشورها و براساس قانون منشور فلورانس به منظور مستندسازی باغ‌های تاریخی مورد استفاده قرار می‌گیرد (همان : ۱۴۸). اولین بار میشل کنان، روش فهرست‌برداری را به منظور مستندسازی باغ‌های تاریخی فرانسه ارایه نمود (Conan, 1985). براساس این روش، با جمع‌آوری اطلاعات و مطالعه مدارک، اسناد تاریخی، سفرنامه‌ها، تصاویر قدیمی و از طریق برداشت‌های میدانی و فهرست‌برداری از وضع موجود شناسایی باغ انجام می‌گیرد و سپس با تحلیل این مطالعات، لایه‌های اطلاعاتی مورد نیاز برای مستندسازی باغ‌های تاریخی به صورت منسجم فراهم می‌شود (همان، ۱۳۹۲ : ۱۴۸)؛ (جدول ۱).

بررسی و ارزیابی باغ‌های تاریخی همدان براساس منشور فلورانس و روش فهرست‌برداری

• وضعیت جغرافیایی همدان

همدان در عرض جغرافیایی ۳۴ درجه و ۴۷ دقیقه (۴۷ و ۳۴ شمالی) و طول ۴۸ درجه و ۳۱ دقیقه (۳۱ و ۴۸ شرقی) جغرافیایی قرار دارد. شهر همدان در دامنه شمال شرقی کوهستان الوند

جدول ۱. فیش جمع‌آوری اطلاعات در فهرست‌برداری. مأخذ : ایرانی بهبهانی، شکوهی دهکردی و سلطانی، ۱۳۹۲.

نام فیش	ویژگی
کلیت باغ	نام باغ، دوره تاریخی، نام‌های قدیم، موقعیت باغ، عملکرد فعلی باغ
شاخصه‌های باغ	نماد و الگوی باغ، اهمیت باغ
تاریخچه باغ	بنا کننده، علل احداث باغ، عملکرد اولیه و مستندات تاریخی
ساختار فیزیکی باغ	شیب، بستر، توپوگرافی، خاک‌شناسی، منابع آب
انتظام باغ	نظم گیاه، نظم آب، نظم معماری، نظم فضایی
ترکیب‌بندی باغ	پلان فعلی، پلان اولیه، تصاویر قدیمی و جدید، مقاطع، کاربری بنا در دوره اولیه، دوره‌های مختلف و دوره فعلی
کاربری بنا	نوع منظر اطراف باغ، تعیین زوایای دید از دورن باغ و بیرون به دورن باغ
دید و منظر	

(ابوئی و جیحانی، ۱۳۹۱ : ۱۱۱-۱۱۰). در ماده هشتم یک منظر فرهنگی، منظر ویژه‌ای است که به عنوان مثال با یک رویداد به یادماندنی، یک واقعه تاریخی خاص، یک افسانه معروف با یک جنگ حماسی یا موضوع تصویری مشهور پیوسته باشد. در ماده نهم اگر یک منظر تاریخی باید حفاظت شود، نیاز به نگهداری، محافظت و احیاء دارد هنگامی که بازسازی مطابق با واقعیت پیشنهاد شده باشد، اصلیت منظر تاریخی، نه تنها به طرح و تناسبات بخش‌های آن بلکه به عناصر تزئینی یا انتخاب مصالح طرح هم بستگی دارد که برای هر بخش آن پذیرفته شده است. ماده دهم منشور یکی از کلیدی‌ترین مواد آن به شمار می‌آید. زیرا در آن به صراحت هر نوع مداخله را، اعم از نگهداری، حفاظت، مرمت و بازسازی در باغ یا هر یک از قسمت‌های آن، به دلیل لزوم حفظ یکپارچگی کلیت باغ، منوط به رفتار همزمان کرده است. روشن است که یکپارچگی جدای از مفهوم عامی که برای هر باغ تاریخی دارد، با توجه به تفسیر فرهنگی و سرزمینی اثر، قابل تاویل و تفسیر است (ابوئی و جیحانی، ۱۳۹۱ : ۱۱۱-۱۱۰). در ماده یازدهم از آنجایی که عناصر اصلی مناظر فرهنگی را گیاهان تشکیل می‌دهند حفاظت از آن در شرایطی بدون تغییر، هم از طریق جایگزینی انفرادی و هم از طریق برنامه بلند مدت نوسازی امکان‌پذیر خواهد بود (Icomos, 1982)؛ (بمانیان و همکاران، ۱۳۸۹ : ۱۴) در ماده هفتم و چهاردهم بر حفظ ارتباط باغ با محیط خاص آن، همچنین بر حفظ محیط فیزیکی آن چه درون و چه بیرون از آن تأکید شده است (ابوئی و جیحانی، ۱۳۹۱ : ۱۱۱-۱۱۰). در ماده پانزدهم هیچ‌گونه فعالیت احیاء و بازسازی در مورد باغ‌های تاریخی نباید بدون بررسی و مطالعه کامل صورت گیرد (بمانیان و همکاران، ۱۳۸۹ : ۱۴). در ماده شانزدهم که به مرمت باغ مربوط است، آمده که، باید در کار مرمت، توجه کافی به مراحل متوالی تکامل باغ مبذول شود (همان). در ماده هفدهم هر جایی که یک باغ به طور کامل از بین رفته یا اطلاعاتی بیش از شواهد حدسی از منظر آن موجود نیست، جای هیچ‌گونه جستجویی برای بازسازی به شکل طبیعی یک باغ تاریخی نمی‌تواند باشد. بازسازی که از شکل سنتی الهام می‌گیرد و در شرایطی چون سایت باغ قدیمی یا سایتی که دیگر وجود ندارد طراحی شده، به نوعی خلق اثر یا خاطره متعلق است و دیگر نمی‌تواند به عنوان باغ تاریخی طبقه‌بندی شود. در ماده بیست از آنجایی که باغ‌ها مکان مناسبی برای استقرار بازی‌های بی‌سرو صدا به عنوان فعالیت روزانه هستند، زمین‌های جداگانه در مجاورت باغ تاریخی باید طراحی شود تا خواسته عموم افراد بدون تعصبی خاص، به حفاظت باغ یا منظر ارضا شود. در ماده بیست و چهار آمده که یک باغ تاریخی، بخشی از میراثی است که بقاء آن (به دلیل طبیعت آن) نیاز به توجه مداوم در زمینه افراد شایسته دارد. پیش‌بینی‌های آموزشی مناسب برای تربیت افرادی که ممکن است از تاریخ‌نویسان، معماران منظر و باغبان‌ها باشند لازم است، مراقبت از سوی گیاه‌شناسان به منظور

• معرفی نمونه‌های موردی

باغ‌های نظری و خانه آمریکایی‌ها با موقعیت‌های مختلف، در جنوب شهر همدان واقع شده‌اند. دلیل انتخاب این دو باغ در این پژوهش این است که از نمونه باغ‌هایی هستند که در حین بازسازی دستخوش تغییرات شده‌اند و توجه به تغییرات صورت گرفته حایز اهمیت بسیاری است. اطلاعات در این دو باغ براساس فیش‌های فهرست‌برداری بررسی می‌شوند.

الف) باغ نظری

یکی از باغ‌های تاریخی شهر همدان که در اواخر دوره قاجار و اوایل پهلوی ساخته شده است. این باغ در میدان دانشگاه، خیابان عارف قزوینی - چهار راه نظری واقع شده است. کاربری باغ در گذشته محل سکونت کنسولگری انگلیس ساکن در همدان بوده است (تصویر ۱).

براساس فیش اطلاعات ساختار فیزیکی، موقعیت قرارگیری باغ در زمین کاملاً هموار است و منبع اصلی آب از طریق قناتی در ضلع شرقی باغ بوده و در حال حاضر آبیاری آن از طریق آب چاه صورت می‌گیرد. براساس فیش اطلاعات نظم گیاه، درختان واقع در دو محور اصلی شمالی- جنوبی و محور شرقی- غربی از جمله: گردو، بادام، به، گیلان، کاج، توت و درختان بومی متناسب با اقلیم همدان هستند و تغییری در آنها صورت نگرفته، اما پوشش گیاهی کرت‌ها قبل از بازسازی که توسط فردی به نام تاج‌الملوک، شمشاد، گل محمدی، لاله وحشی بوده است. در حین بازسازی باغ تغییراتی در آنها صورت گرفته است. فضای سبز و چمن‌کاری انتهایی محور شمالی جنوبی تغییر یافته و در حال حاضر ساختمان اداری و پارکینگ است.

نظم معماری آب در این باغ به اشکال مختلف آب روان در جوی‌ها و آب ساکن در حوض مقابل عمارت و استخر در باغ است. حوض هشت ضلعی مقابل عمارت به شکل اولیه مرمت شده، استخر واقع در ضلع شرقی باغ پوشیده شده و در دو قسمت باغ آثار جویها دیده می‌شود که با تغییر در سیستم آبیاری کاربردی ندارند و در حال حاضر آبیاری باغ از طریق چاه به صورت سنتی صورت می‌گیرد (تصویر ۵).

نظم معماری باغ، گوشک واقع در ضلع شرقی مهم‌ترین عنصر معماری باغ است، و عمارت سردر از طریق دو محور با گوشک در ارتباط است. در مرمت و بازسازی عناصر ساختمانی از جمله گوشک و سردر تغییراتی در کالبد بنا صورت نگرفته، اما در حین بازسازی گوشک تزییناتی به آن اضافه شده است. دو محور اصلی شرقی- غربی، شمالی و جنوبی، گوشک، حوض و عمارت سردر عناصر اصلی این باغ هستند که در بازسازی به شکل اولیه مرمت شده‌اند و تغییر در ساختار فضایی باغ در قسمتی از مسیرهای فرعی ضلع جنوبی و کرت‌بندی‌ها رخ داده است (تصویر ۵).

قرار گرفته و از سطح دریا ۱۸۰۰ متر ارتفاع دارد. رشته کوه الوند، مرز طبیعی شهرستان تویسرکان با همدان به شمار می‌رود، بلندترین قله آن (کلاغ‌لان) به فاصله ۱۲ متری جنوب شهر، ۳۵۷۴ متر بلندی دارد (اذکایی، ۱۳۸۷: ۱۳). این رشته کوه از سویی از شدت بادهای تند به همدان را می‌کاهد و از سویی منبع بزرگی ذخیره آب به برکت برف ذخیره شده است. علاوه بر این مزیت‌ها همدان بر دشت در پایکوهی این رشته کوه شکل گرفته و دارای منظر طبیعی زیبایی است و راهنمای خوبی برای هماهنگی با طبیعت حرکت کردن است.

• باغ‌سازی در همدان

در نتیجه کاوش‌های باستان‌شناسی از تپه موسوم به هگمتانه جوی‌های آب در داخل خیابان‌های بقایای یک بافت شهری دوران اشکانی و ساسانی قابل رؤیت است که نشانگر توجه به سازمان نظام‌مند پایگان آب و بی‌تردید باغ‌سازی بوده است. جغرافی دانان سده چهارم هـ.ق همدان را شهری بزرگ و بازسازی شده و به مساحت یک فرسنگ (۷،۵ کیلومتر) در یک فرسنگ دانسته‌اند که دارای برج و بارو و شهرستان (ریض) با چهار دروازه آهنی، خانه‌های گلین و چشمه‌ها، چشمه‌ها، جوی و باغ‌های بسیاری بوده است که بنای عتیق (ارگ همگتانه یا سارو) در میانگاه شهررو به ویرانی نهاد (زارعی، ۱۳۹۰: ۶۱). در سده‌های بعدی نیز هر یک از نویسندگان عرصه جغرافیای تاریخی به آبادانی و کشاورزی در همدان پرداخته‌اند. به بزرگی باغ‌های درون و برون شهر همدان نیز اشاره داشته‌اند.

شهر همدان در دوره قاجار به سال ۱۸۵۱ میلادی دارای محدوده وسیعی در حدود ۲،۵×۴ کیلومتر بوده است. جریان آب مرادبیگ شهر را به دو بخش شرقی و غربی تقسیم می‌کرده است (مهریار و همکاران، ۱۳۷۸: ۵۳). یکی از دلایل عمده‌ای که شهر همدان را به عنوان یک زیستگاه مورد توجه قرار می‌دهد وجود رودخانه‌های باختر و دیگری آلو سجرد است که از دره مرادبیگ سرچشمه می‌گیرد (زارعی، ۱۳۹۰: ۵۹). به استناد مدارک قدیمی و آثار موجود، شهر همدان دارای کاریزها، قنات‌ها و چشمه‌سارهای فراوانی بوده است (جکسن، ۱۳۶۹: ۱۷۵). یکی از سیاحان دوره قاجار به نام سر ویلیام جونز نوشته است که در شهر همدان جوی‌های بیشماری در دشت روان است، باغ‌ها و روستاها در همه جا گسترده‌اند، گیاه و سرسبزی فراوانتر از هر جایی است که تا اکنون دیده‌ام (به نقل از اذکایی، ۱۳۸۰: ۴۵۰). این روند تا دوره معاصر نیز تداوم یافت که در نتیجه تحولات سیاسی- اجتماعی دگرگونی در باغ‌ها رخ داد. باغ‌های تاریخی دستخوش تغییر شدند و تعداد اندکی از آنها در گذر زمان باقی ماندند. در نتیجه باغ‌سازی در این شهر با تفاوت‌های بسیار به پیرامون شهر و به‌ویژه دامنه الوند سوق پیدا کرد.

می‌شده است. از سال ۱۳۷۱، باغ مورد استفاده آموزشی بوده و چنانچه مدتی دانشکده معماری و مدرسه راهنمایی وابسته به دانشگاه آزاد اسلامی در این محل واقع بوده است (آرشیو سازمان میراث فرهنگی و گردشگری استان همدان، ۱۳۹۲). در حال حاضر کاربری باغ سازمان میراث فرهنگی و گردشگری استان است (تصاویر ۳ و ۴).

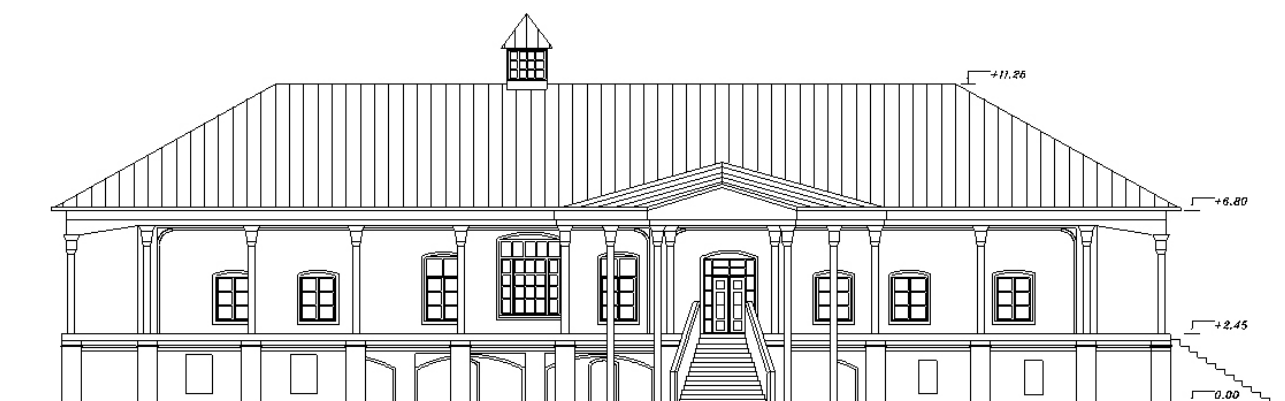
تصاویر ۳ و ۴. از راست به چپ: نمای سردر ورودی و نمای غربی عمارت باغ نظری همدان. مأخذ: آرشیو اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان همدان، ۱۳۹۲. دید و منظر باغ از طریق محور شرقی- غربی و ایوان‌های ستون‌دار پیرامون کوشک در داخل باغ صورت می‌گیرد و کاشت درختان در این محور به سایه‌اندازی، پرسپکتیو و

به نظر می‌رسد که براساس فیش ترکیب‌بندی، تغییراتی در روابط عناصر باغ، پلان، مقاطع و نماها صورت نگرفته و تنها تغییر آن حذف پله‌های الحاقی در شمال کوشک است که در کاربری قبل به آن اضافه شده بود. آنچه که بیش از هر چیز در باره عمارت این باغ قابل توجه است تأکید بر طبقه اول ساختمان بوده است (تصویر ۲).

مدارک موجود نشان می‌دهد که کاربری باغ در گذر زمان دچار تغییرات زیادی شده است. این بنا در آغاز محل سکونت کونسول‌های انگلیسی ساکن در همدان بوده که بعدها به مهتری خانم دختر امیرتومان واگذار می‌شود و بالاخره فتحعلی خان نظری آن را خریداری کرده است. در هنگامی که این باغ در دست خانواده نظری بوده به عنوان محل سکونت استفاده

تصویر ۱. موقعیت قرارگیری باغ نظری در عکس هوایی سال ۱۳۳۵. مأخذ: سازمان نقشه برداری استان.

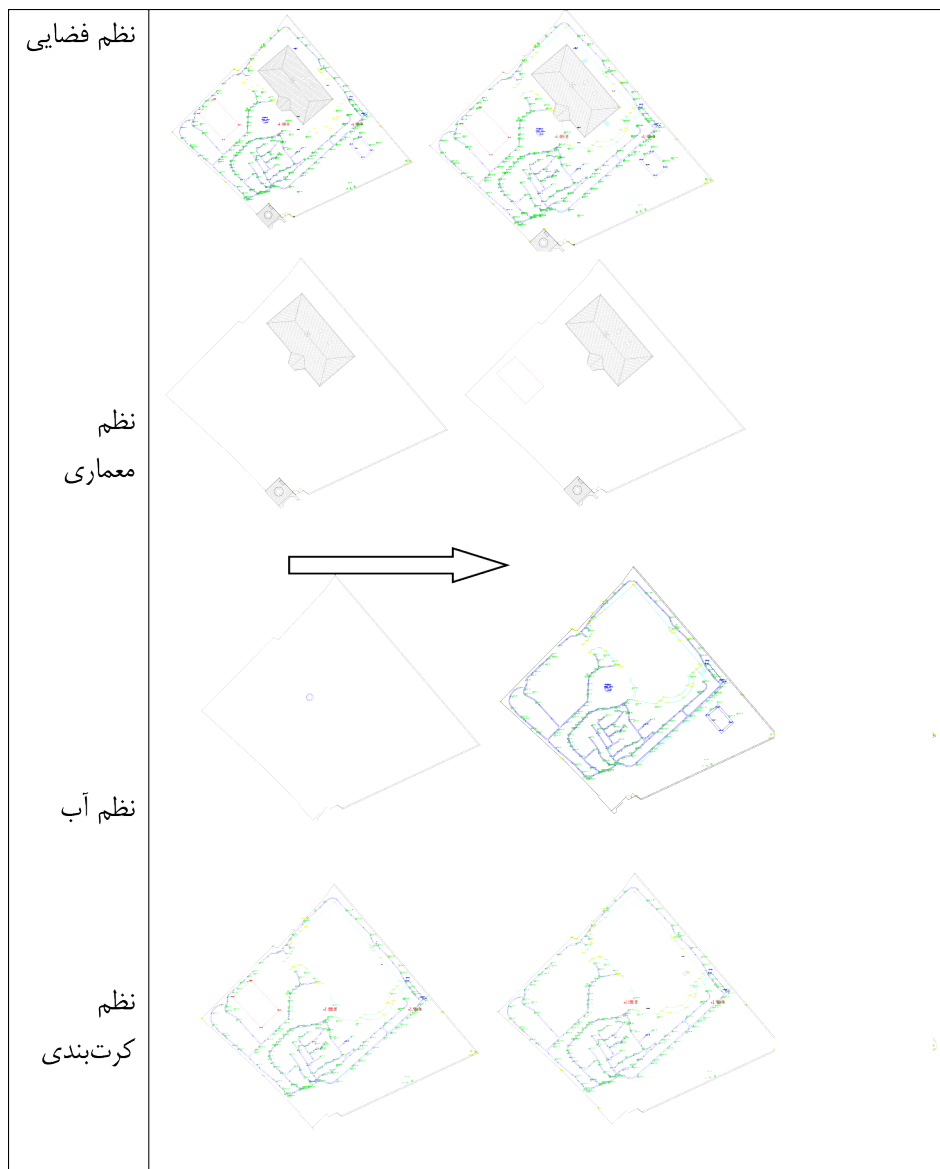
تصویر ۲. نمای غربی عمارت باغ نظری همدان. مأخذ: آرشیو اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان همدان، ۱۳۹۲.

تصویر ۴. از راست به چپ: نمای سردر ورودی و نمای غربی عمارت باغ نظری همدان. مأخذ: آرشیو نگارندگان.

تصویر ۳. از راست به چپ: نمای سردر ورودی و نمای غربی عمارت باغ نظری همدان. مأخذ: آرشیو نگارندگان.

تصویر ۵. لایه‌های انتظام باغ نظری. مأخذ نقشه پایه: آرشیو اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان همدان تحلیل نگارندگان، ۱۳۹۴.

تقویت منظر کمک بسیاری می‌کند (تصاویر ۳ و ۴).

• باغ خانه آمریکایی‌ها یا نورمه‌ال

یکی از زیباترین باغ‌های تاریخی همدان است که در ۳۰ متری عمار، پشت آپارتمان‌های جانبازان واقع شده است. موقعیت باغ در خارج از شهر بوده و با گسترش شهر در میان فضاهای مسکونی قرار گرفته است. کاربری این باغ در دوران قاجار بیمارستان و درمانگاه آموزشی بوده و در حال حاضر به عنوان پارک مورد استفاده عموم قرار گرفته است (تصویر ۶). براساس فیش اطلاعات تاریخی باغ، می‌توان به خاطرات ظهیرالدوله و هوگوگروته اشاره کرد. عصر برحسب دعوت روحانیون آمریکایی رفتیم به مدرسه آنها، بی‌اندازه وضع مدرسه و تربیت و شققت و خدمت آنها را پسندیدیم. بیشتر از بیست سال است که این مدرسه آنها در همدان مفتوح شده است ۵۰ نفر شاگرد پسر و گویا ۱۰۰ نفر دختر دارند. مریضخانه خیلی خوبی هم دارند که سالی ده بیست نفر گذشته از مریض‌های عادی در آنجا عمل می‌کنند (وحیدنیا، ۱۳۸۵: ۴۷). در جای دیگر در سفرنامه هوگوگروته آمده است که بعد از عبور از کوچه پس کوچه‌های شلوغ بازار و گذشتن از محله شرقی شهر که در پای کوه الوند واقع است و خانه‌هایش درون باغ‌های بزرگی قرار دارند، به قصر میسیون آمریکایی‌ها می‌رسیم، میسیون آمریکایی‌های همدان درون باغی بزرگ قرار دارد و دارای یک بیمارستان ۳۰ تخت خوابه یک اتاق جراحی و یک داروخانه است (گروته، ۱۳۶۹)؛ (تصویر ۷).

براساس فیش اطلاعات ساختار فیزیکی، آب عنصر اصلی شکل‌گیری باغ‌ایرانی از جمله باغ‌های همدان است. منبع تأمین آب باغ از طریق چشمه بوده است. در ناحیه جنوبی تپه چشمه آبی است قابل شرب که هسیل^۱ کوچکی را پر می‌کرد و آب آن جهت آبیاری درختان باغ نورمه‌ال مصرف

داشت (زند، ۱۳۸۷: ۸۲). در حال حاضر آبیاری باغ از طریق چاه صورت می‌گیرد. بستر موجود باغ دارای توپوگرافی است و مطالعات میدانی نشان می‌دهد که تغییراتی در بستر اولیه باغ صورت گرفته و براساس وضع موجود بازسازی شده است. مدارک نشانگر آن است که انتظام آب این باغ در گذشته به صورت ساکن در حوض مقابل عمارت و هسیل واقع در ضلع جنوبی باغ و آب روان در جوی‌ها بوده است (تصویر ۷). مطالعات نشان می‌دهد که در بازسازی باغ تغییرات زیادی در سیستم آبیاری ایجاد شده است اصیل باغ از بین رفته، حوض مقابل عمارت که به شکل قبلی مرمت شده کاربردی ندارد و محور آب مقابل عمارت به همراه حوض‌هایی طبق وضع موجود طراحی شده‌اند.

بررسی نظم گیاهی باغ نشان می‌دهد که پوشش گیاهی جنوب باغ به بافت شهری اضافه شده و قسمت شمالی آن هم در بازسازی تغییرات زیادی داشته است. در ابتدا کرت‌بندی‌های باغ دارای انسجام و پیوستگی بیشتری با اطراف و کوشک بوده، و بازسازی کرت‌ها و محورهای فرعی و مسیرها براساس وضع موجود صورت گرفته است. با توجه به مطالعات میدانی و عکس هوایی پوشش گیاهی باغ از درختان گردوی بسیار به

تصویر ۷. محور آب مقابل عمارت باغ‌خانه آمریکایی‌ها. مأخذ: آرشیو نگارندگان، ۱۳۹۲.

تصویر ۸. نمای جنوبی عمارت باغ‌خانه آمریکایی‌ها. مأخذ: آرشیو نگارندگان، ۱۳۹۲.

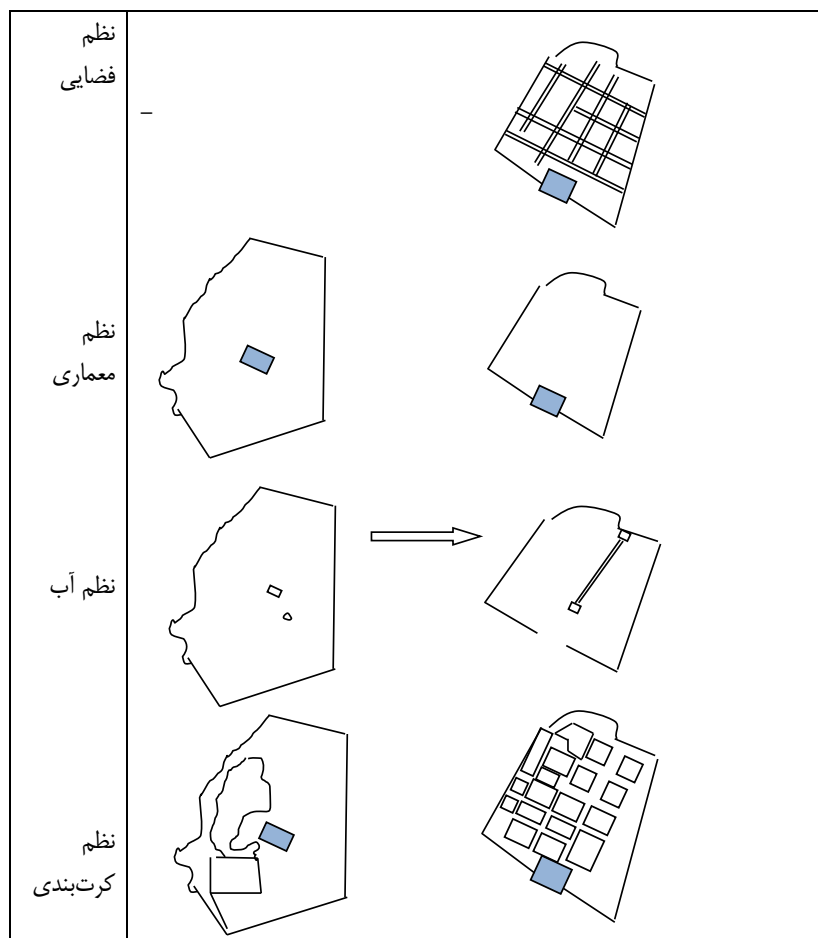
تصویر ۶. موقعیت قرارگیری باغ‌خانه آمریکایی‌ها در عکس هوایی سال. مأخذ: سازمان نقشه‌برداری کشور.

آجری است. سازندگان با این کار منظر بصری ساختمان را متفاوت طراحی و اجرا کرده اند ولی با این حال رنگ و صبغه معماری بومی در آن آشکار است. براساس فیش اطلاعات کاربری بنا، ظهیرالدوله در خاطرات خود در ابتدا به بیمارستان و درمانگاه آموزشی در این باغ اشاره می کند و بعد باغ محل اقامت میسیون آمریکایی ها در همدان بوده است. طبق مطالعات میدانی بعد از این دوره، باغ جهت حفظ و نگهداری از طرف شهرداری همدان به شخصی سریدار واگذار می شود. در حال حاضر سایت باغ پس از مرمت به پارکی برای استفاده عموم تغییر کاربری داده و بازسازی کوشک به عنوان سرای محله در حال انجام است. نتایج مطالب فیش های جمع آوری شده باغ های تاریخی همدان و مستندسازی آنها براساس روش فهرست برداری در جدول ۲ آمده است.

صورت انبوه همراه با درختان دیگر مطابق با اقلیم منطقه از جمله: بادام، سیب، هلو و توت است که در بازسازی باغ مورد توجه واقع نشده و علاوه بر کاشت درختان جدید بوته های تزئینی هم در باغ کاشته شده است (تصویر ۹). براساس فیش اطلاعات نظم معماری، کوشک تنها عنصر باغ است که تغییری در آن صورت نگرفته و در حال بازسازی و مرمت است. نظم فضایی باغ براساس تغییرات صورت گرفته در نظم گیاهی، کرت بندی و تعریف محورهای حرکتی دچار تغییرات زیادی شده و مرمت آن براساس وضع موجود صورت گرفته است (تصویر ۸). براساس فیش ترکیب بندی، با توجه به اینکه کوشک تنها عنصر باغ بوده و تغییری در آن صورت نگرفته، پلان، مقاطع و نماها وضعیت فعلی کوشک را نشان می دهد. این ساختمان ترکیبی است از یک بخش مرکزی با یک ایوان ستوندار یا غلام گردش که در عمارت باغ نظری ستون ها چوبی و در اینجا

بحث و نتیجه گیری

شناخت و مستندسازی باغ های تاریخی زمینه را برای بازسازی و حفاظت آنها فراهم می کند. با کمک روش فهرست برداری مطالعات جامعی از اسناد و مدارک تاریخی، مطالعات میدانی و وضع موجود پیرامون باغ های تاریخی صورت می گیرد که در نهایت با قرار

تصویر ۹. نمایش لایه های انتظام باغ خانه آمریکایی ها، مأخذ نقشه: آرشیو اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان همدان. تحلیل از نگارندگان، ۱۳۹۳.

جدول ۲. تحلیل نمونه باغ‌های همدان براساس روش فهرست‌برداری. مأخذ : نگارندگان.

نمونه باغ‌های همدان		فیش‌های اطلاعات در فهرست‌برداری
خانه آمریکایی‌ها	باغ نظری	
خانه آمریکایی‌ها، قاجار، نورمهال، ۳۰متری عمار، پارک عمومی	نظری، اواخر قاجار اوایل پهلوی، چهارراه نظری، خیابان عارف، سازمان میراث فرهنگی	کلیت باغ (نام باغ، دوره تاریخی، نامه‌های قدیمی و...)
--	--	شاخصه‌های باغ (نماد و الگو، اهمیت باغ)
محل اقامت میسسون آمریکایی‌ها	محل اقامت کنسولگری انگلیسی	تاریخچه باغ (بنا کننده، علت احداث، عملکرد اولیه)
بیمارستان و درانگاه آموزشی، توصیفات هوگوگروته و ظهیرالدوله	هموار- قنات	ساختار فیزیکی باغ (شیب، بستر، توپوگرافی)
باغ تپه، چشمه		انتظام باغ (نظم گیاه، نظم آب و...)
در بازسازی باغ تغییراتی در هر سه مورد ایجاد شده است	در بازسازی باغ در هر سه مورد تغییراتی ایجاد شده است	ترکیب‌بندی باغ (پلان فعلی، پلان اولیه و...)
پلان و مقاطع و ترکیب‌بندی عناصر باغ بدون تغییر درمانی، تفریحی، سکونتی، عمومی	پلان و مقاطع و ترکیب‌بندی باغ بدون تغییر است	کاربری بنا (کاربری بنا در دوره اولیه و...)
بهترینی منظر از اطراف به دلیل موقعیت قرارگیری باغ بر روی تپه و ایوان‌های چهار طرف صورت می‌گیرد.	کنسولگری، سکونتی، آموزشی- اداری	دید و منظر (نوع منظر اطرافباغ، تعیین زوایای دید و...)
	بهترین منظر از محور شرقی غربی و ایوان‌های ۴ طرف کوشک صورت می‌گیرد	

جدول ۳. انطباق‌پذیری نمونه باغ‌های همدان با استفاده از روش فهرست‌برداری. مأخذ : نگارندگان.

نمونه باغ‌های همدان		فیش‌های اطلاعات روش فهرست‌برداری
باغ خانه آمریکایی‌ها	نظری	
****	**	انتظام باغ (نظم گیاه، نظم آب، معماری و فضایی)
**	**	ساختار فیزیکی باغ (شیب، بستر، توپوگرافی، منابع آب)
**	**	کاربری باغ (دوره‌های اولیه، مختلف و فعلی)

دادن لایه‌های مختلف می‌توان به الگوی ساختاری باغ دست یافت. در این نوشته دو باغ نظری و خانه آمریکایی‌ها در همدان براساس روش فهرست‌برداری مورد بررسی قرار گرفت تا حفاظت و بازسازی آنها براساس منشور فلورانس مورد ارزیابی قرار گیرد. اطلاعات فیش‌ها این گونه است که در ساختار فیزیکی باغ نظری تغییری ایجاد نشده و منبع تأمین آب باغ در گذشته قنات و در حال حاضر چاه است. براساس نظم گیاه، درختان واقع در دو محور اصلی شمالی- جنوبی و محور شرقی- غربی تغییری در آنها صورت نگرفته اما پوشش گیاهی کرت‌ها تغییر کرده است. فضای سبز و چمن‌کاری انتهای محور شمالی جنوبی از بین رفته و ساختمان اداری در آن محل اضافه شده است. در نظم معماری آب، حوض هشت ضلعی مقابل عمارت به شکل اولیه مرمت شده، استخر واقع در ضلع شرقی باغ پوشیده شده و در دو قسمت باغ آثار جوی‌ها دیده می‌شود براساس نظم معماری، در مرمت و بازسازی عناصر ساختمانی

باغ از جمله کوشک و سردر تغییراتی در کالبد بنا صورت نگرفته، اما در حین بازسازی کوشک تزئیناتی به آن اضافه شده است. براساس فیش ترکیب‌بندی، به نظر می‌رسد که تغییراتی در روابط عناصر باغ، پلان، مقاطع و نماهای کوشک صورت نگرفته است. کاربری باغ در گذر زمان دستخوش دگرگونی زیادی شده که می‌توان به عملکردهای مختلف سکونتی، آموزشی و اداری اشاره کرد. در باغ آمریکایی‌ها علاوه بر اینکه قسمت جنوبی سایت به بافت مسکونی اضافه شده، تغییرات زیادی در انتظام باغ ایجاد شده است، منبع تأمین آب این باغ در گذشته چشمه و در حال حاضر چاه است و تغییرات زیادی در بستر توپوگرافی آن رخ داده است. براساس فیش اطلاعات انتظام، در بازسازی باغ تغییرات زیادی در سیستم آبیاری ایجاد شده حوض مقابل عمارت که به شکل قبلی مرمت شده کاربردی ندارد و محور آب مقابل عمارت به همراه حوض‌هایی طبق وضع موجود طراحی شده‌اند. در بررسی نظم گیاهی انسجام کرت‌ها و پوشش گیاهی از بین رفته، محور بندی باغ براساس وضع موجود صورت گرفته، درختان جدید و گل‌های تزئینی هم به باغ اضافه شده است. کوشک تنها عنصر معماری باغ است و بدون تغییرات در حال بازسازی است. نظم فضایی باغ تغییرات زیادی داشته و تعریف محور و مرمت براساس وضع موجود است. براساس فیش ترکیب‌بندی، پلان، مقاطع و نماهای کوشک بدون تغییرات است. کاربری بنا در طول زمان ابتدا درمانگاه آموزشی بوده و بعد کارکرد سکونتی و در حال حاضر به عنوان پارک مورد استفاده واقع شده است. تحلیل‌های صورت گرفته گویای این است که در باغ نظری نسبت به باغ خانه آمریکایی‌ها شاهد تغییرات کمتری هستیم و باید مستندات تاریخی که در فیش‌های کلیت باغ، شاخصه‌های باغ-تاریخچه‌باغ-ساختار فیزیکی باغ و ... جمع‌آوری شدند در بازسازی باغ‌ها مورد توجه قرار می‌گرفت. نتایج تحقیق حاکی از این است که بازسازی باغ‌ها براساس منشور فلورانس صورت نگرفته است و باغ‌ها براساس وضع موجود مرمت شده‌اند. جدول ۳ که به ارزیابی میزان اهمیت منشور فلورانس و روش فهرست‌برداری در بازسازی نمونه باغ‌های همدان می‌پردازد نشان می‌دهد که بیشترین تغییرات در هر دو باغ متوجه انتظام باغ، کاربری بنا در گذر زمان و ساختار فیزیکی باغ در دوره‌های مختلف است.

پی‌نوشت‌ها

۱. هسیل همان اصیل است که در فرهنگ عامه به این واژه مرسوم شده است.

فهرست منابع

- ابویی، رضا و جیحانی، محمدرضا. ۱۳۹۱. دشواری‌های فراروی مرمت باغ تاریخی ایرانی. مجله صفا، (۵۷) : ۱۱۶-۱۰۷.
- اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان همدان. آرشیو سال ۱۳۹۲.
- اذکایی، پرویز. ۱۳۸۰. همدان نامه. همدان : انتشارات مادستان.
- اذکایی، پرویز. ۱۳۸۷. همدان در یک نگاه. فصلنامه فرهنگ مردم، (۲۶) : ۲۱-۱۲.
- امین‌زاده، بهناز و آقا ابراهیمی سامانی، فیروزه. ۱۳۸۵. مستندسازی منظر باستانی تخت جمشید. هنرهای زیبا، (۲۷) : ۸۶-۷۷.
- افشار، ایرج. ۱۳۶۷. خاطرات و اسناد ظهیرالدوله. تهران : زرین.
- ایرانی بهبهانی، هما، شکوهی دهکردی، زاله و سلطانی، رضوان. ۱۳۹۲. روش شناخت و مستندسازی باغ‌های تاریخی ناشناخته ایران. محیط شناسی، (۶۵) : ۱۴۵-۱۵۶.
- بمانیان، محمدرضا و همکاران. ۱۳۸۹. باززنده‌سازی منظر فرهنگی باززنده‌سازی منظر فرهنگی تخت سلیمان با تأکید بر رویکردهای بازآفرینی و حفاظت از میراث جهانی ICOMOS (منشور فلورانس، پی‌اچ، چاپدهود، سیاست بنگاه پارک‌های کانادایی، بنگاه پارک ملی ایالات متحده، مدیریت شهری، ۸ (۲۹) : ۲۶-۷.
- جکسن، ویلیام ابراهام و النتاین. ۱۳۶۹. سفرنامه جکسن (ایران در گذشته و حال). تهران : موسسه انتشارات فرانکلین.
- زارعی، محمد ابراهیم. ۱۳۹۰. ساختار کالبدی- فضایی شهر همدان از آغاز دوره اسلامی تا پایان دوره قاجار براساس مدارک و شواهد موجود. نامه باستان‌شناسی، (۱) : ۸۲-۵۷.
- زند، عباس. ۱۳۸۷. قنات‌ها و چشمه‌های همدان. فرهنگ مردم، ۱۱ (۲۶) : ۸۳-۷۳.
- شهسوارگر، مولود. ۱۳۹۰. تداوم منظر فرهنگی، احیا و بازآفرینی یک باغ تاریخی، مجله منظر، ۳ (۱۷) : ۵۹-۵۴.
- گروه، هوگو. ۱۳۶۹. سفرنامه گروه/هوگو، ت : مجید جلیلود. تهران : نشر مرکز.
- محمدی، خسرو. ۱۳۹۱. معرفی خانه اربابی منسوب به خاندان قراگوزلو در همدان. میراث جاویدان، (۷۷ و ۷۸) : ۱۱۸-۱۰۷.
- مهریار، محمد و همکاران. ۱۳۷۸. اسناد تصویری شهر ایران دوره قاجار، تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور و دانشگاه شهید بهشتی.
- مفتون، رضا. ۱۳۷۸. دیوان اشعار مفتون. همدان : نشر مفتون همدانی.
- وحیدنیا، سیفالله. ۱۳۸۵. خاطرات و سفرنامه ظهیرالدوله. تهران : نشر آبی.
- Conan, M. (1985). *La méthode à l'usage des enquêteurs du pré- inventaire des jardins en France, irection de I ' Architecture et de I ' Urbanisme au Ministère de l' Equipement. Paris : 104. - Annexes.*
- Icomos. (1982). *Historic gardens. The Florence Charter.* springer,2812-2817,http://link.springer.com/referenceworkentry/10.1007/978-1-4419-0465-2_1052.